

Василь Непийвода (м. Київ)

МОВА СУЧАСНИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ: НОТАТКИ НЕФАХІВЦЯ

У статті обговорено мовні аспекти низької якості підручників, ґрунтуючись передовсім на огляді трьох із них, які широко використовують у середній школі. До основних чинників, що негативно впливають на мовну правильність цих підручників, можна зарахувати небальство їхніх авторів; фактичне панування радянської доктрини "зближення й злиття" української та російської мов; хиби механізму добору й контролю за якістю підручників. Запропоновано низку практичних заходів, щоб покращити стан справ у цій галузі.

Ключові слова: шкільний підручник, мовна правильність, Міністерство освіти і науки України, особиста відповідальність, позавідомча експертиза.

Упродовж останнього десятиріччя на найрізноманітніших рівнях чимало сказано про доконечну потребу реформувати освіту в Україні, впровадити нові підходи, опрацювати сучасні концепції тощо. З цим, звісно, варто погодитися, але самозрозуміло, що проблеми "макрорівня" не звільняють установи, причетні до галузі освіти, від "приземлень", буденних, але аж ніяк не другорядних, справ. Ідеться насамперед про забезпечення належної якості підручників для середньої школи, сучасний рівень якої дає підстави для глибокого занепокоєння. Пропонована стаття зачіпає лишень вузьку ділянку цього розлогого питання — це спроба оцінити тексти, запропоновані в шкільних підручниках, на предмет їхньої мовної правильності, а часто елементарної грамотності.

Міркування проілюстровано відгуками на три підручники, які широко використовують у середніх школах України. Зразу ж треба зазначити, що, по-перше, ці відгуки короткі й побіжні, і, по-друге, автор статті — не філолог, ані педагог. Тобто за умови фахового й системного підходу до рецензування, найімовірніше, було б виявлено значно більше хиб. Підручники обрано не за якимись певними ознаками, а радше випадково. Водночас ці книжки доволі повно

відбивають загальне спрямування, тобто істотно не відхиляються в кращий чи гірший бік від пересічного рівня сучасних шкільних навчальних матеріалів. Це, звісно, суб'єктивний висновок, але, як батько школярки, маю нагоду знайомитися зі змістом підручників упродовж останніх семи років.

З іншого боку, увагу зосереджено саме на підручниках мови й літератури, зважаючи на підвищений рівень вимог щодо їхньої мовної правильності. Якщо ж розглядати підручники з інших предметів, навіть гуманітарної царини, то в багатьох випадках там годі вишукувати якихось окремих ганджів, а швидше треба їх докорінно редагувати й перекладати із суржику на літературну українську мову. Як, наприклад, підручник з історії, анотація якого твердить, що цей твір написано "[п]ростою і доступною для сприйняття мовою"¹.

Зрозуміло, що найбільше уваги провідному в цій справі навчальному матеріалові "Рідна мова: Підручник для 7 кл. загальноосвітніх навчальних закладів" [11].

Тут можна відшукати чимало речей, з доцільністю й правильною яких погодитися годі. Приміром, у підручнику неодноразово вживано словосполучення *аудіювання тексту* [11: 162, 285, 286]. Жоден із тлумачних словників української мови не містить іменника *аудіювання* чи дієслова *аудіювати(ся)*, від якого утворено цей іменник. Водночас із пояснень під рубрикою "аудіювання", де послуговуються висловами *вміти слухати* [11: 162], *прослухайте текст* [11: 163] (а не *вміти аудіюватися* чи *проаудіюйтеся текстом*) впливає, що тут ідеться про дію за значенням *слухати що-небудь від початку до кінця*. Отже, в цьому випадку варто було б і використати належний віддієслівний іменник *переслуховування* чи *прослуховування* (перший кращий, оскільки другий має ще й значення *не слухати, не чути сказаного*). Навіщо ж у шкільний підручник мови впроваджувати варваризм, який цій мові нічого не додає? Мені, принаймні, не зрозуміло.

Є підстави твердити, що автори² цього підручника непорушно стоять на засадах теорії й практики наближення і злиття української та російської мов, хоч формально це "вчення" ось уже два десятиліття як відійшло в небуття. Скажімо, в підручникові вжито слово *підсвічник* [11: 220]. Варто відзначити, що Російсько-український словник Д. І. Ганича та І. С. Олійника (Київ, Радянська школа, 1979)³ такого слова в своїй українській частині просто не містить, а російсь-

¹ Крижановський О. П., Хірна О. О. Історія середніх віків: Підручник для 7-го класу загальноосвіт. навч. закладів. — Львів: Оріяна-Нова, 2007. — 272 с. [9].

² Кажучи про авторів, маю на увазі, що це такою ж, а можливо й більшою мірою, стосується рецензентів, редакторів, коректорів, інспекторів та багатьох інших причетних до видання підручника осіб.

³ Цей словник обрано з огляду на те, що, по-перше, його надруковано за доби "розвинутого соціалізму" (тобто всеосяжного панування теорії "наближення і злиття мов") і, по-друге, він "має за мету задовільнити потреби середньої школи й інших навчальних закладів Української РСР" [3: 5].

ському *подсвечник* відповідає українське *свічник* [3: 971]. Це ж сто-сується і до слова *станки* (*Ця сталь перетвориться у станки...* [11: 132]). У зазначеному словнику російському *станок* як технічному термінові відповідає українське *верстат* і тільки [3: 865]. Немає в словнику й покруча *тиски*, вжитого в підручнику [11: 132]. А російському *тиски* відповідає лишень українське *лещата* [3: 893].

Серед дієслівних вигуків, що передають значення раптової дії минулого часу, в підручнику наводять *хлоп* [11: 54]. Однак згаданий словник [3: 971] як відповідники російському *хлоп* подає такі українські слова: *ляп, лясь, хляп, грюк, бах, бух, геп, гегеп* (але аж ніяк не *хлоп*).

У підручнику також ідеться про *один із найбільш розповсюджених матеріалів* [11: 111]. Натомість словник як відповідники російському *распространенный* радить вживати *поширений; широко вживаний* [3: 762], а не покруч *розповсюджений*.

Інший приклад з цього ряду — слово *по-вовчи*, що його підручник наводить за зразок прислівника [11: 181]. У яких саме українських джерелах траплявся їм такий прислівник, автори підручника не сповіщають. А шкода, оскільки в правильність саме такої конструкції (а не *по-вовчому*) повірити важко. Однак годі не помітити її подібності зі звичним для російської мови *по-волчьи*.

Отже, творці цього підручника — фахові філологи не спроможні чи свідомо не хочуть виявляти й вилучати з тексту навіть тих русизмів, які мусила б розпізнати людина, що володіє українською бодай на посередньому рівні.

Ще одна прикметна риса підручника [11] — це підхід, коли цілком правильні слова вживають у невластивому їм в українській мові значенні, яке, однак, відповідає значенню зовні подібних до них слів у російській мові. Наприклад, у ніби-то народному вислові *тільки чужими очима можна бачити свої недоліки* [11: 167]. Тут слово *недолік* вжито як механічну кальку російського *недостаток* у розумінні *изъян, погрешность*. Однак відповідно до згаданого словника в таких випадках належить послуговуватися українськими *вада, гандж* (так у словнику. — В. Н.), *хиба* [3: 416]. Тому, як і в попередньому випадку, цілком закономірно постає питання — в яких саме народних джерелах відшукано цю "перлину"? Така ж доля й дієслова *займатися*: *...Вікентій Хвойка спочатку вчителював і займався виведенням нових сільськогосподарських культур...* [11: 158].; *[в]живанням в Україні займалися переважно жінки* [11: 119] (підкреслення моє. — В. Н.). Очевидно, що дієслово *займатися* тут вжито за логікою російського *заниматься* (вказівка на вид діяльності), а не за його питомим значенням в українській мові — *загорятися, спалахувати*.

Ще одне промовисте спостереження. Автори послуговуються словом *замітка* у розумінні "невелика стаття". Уживають його правильно, але дуже запіпадно — аж тринадцять разів у межах двох сторінок [11: 224 — 225]. Водночас цілком нехтують синонім цього

слова *допис*. Хоч задля розширення словникового запасу учнів згадати його треба було бодай раз. Причина такого оминання, як на мене, доволі проста. До слова *замітка* є прямий російський відповідник — *заметка*, а для *допису* такого немає. Отож, у авторів спрацьовує навичка "виполювати" слова, які надто різняться від російських, тобто не надаються до практики "зближення мов" або ж, вибачте, вони просто не знають української мови.

Існує низка випадків, коли в надрукованому з суто формально-го погляду помилки нема. Однак такі незграбні й "важкостравні" зворо-ти, якими рясніє цей підручник української мови, навряд чи утвер-джують в учнів переконання, що ця мова "калинова та солов'їна". Приміром: за існуючими в нашій країні законами, тричленна формула найменування (це про людське ім'я. — В. Н.) [11: 202], зробити вели-кі пожертвування [11: 220], палац... був дуже об'ємним [11: 221], якої позиції додержуєтесь ви у цьому питанні [11: 223]. Мабуть, не варто говорити, що в кожному з цих випадків можна й треба було б дібрати щось оковирніше (а отже, й точніше, коротше, милозвучніше). Також складається враження, що філологи-автори підручника не дуже при-слухаються до порад своїх колег зі стилістики. В іншому разі чому б писати, та ще й в межах однієї сторінки: *обґрунтуйте власну точку зору, розгляньте дві точки зору* [11: 223] (підкреслення моє. — В. Н.)? Стилiстично виразніша й коротша словосполука з погляду [2].

Принагідно, варто згадати й про випадки загального невігластва. Як от: "Останнім часом екологія нашого міста вкрай несприятлива" [11: 223]. Екологія — це наука, а екологія міста — її підрозділ. Отже, екологія, як і будь-яка інша наука (алгебра, фізика, хімія тощо), не може бути сприятлива або несприятлива. А в цьому конкретному випадку автори, вочевидь, мали на увазі *несприятливий стан довкілля міста*.

Чимало чудернацького можна й "неозброєним оком" помітити у викладенні граматики. Висвітлюючи, приміром, ступені порівняння прислівників (§27), автори ніде не наголосили на тому, що складе-на форма вищого та найвищого ступенів порівняння прислівників та прикметників українській мові (на відміну від російської) притаман-на меншою мірою, ніж проста. У цьому можна переконатися, скори-ставшись, наприклад, **Російсько-українським словником сталих сло-восполучень** С.І.Головащука (К., 2001): *более близкий — ближчий* [4: 31]; *наиболее внимательный — найуважніший, наиболее интересный — найцікавіший, наиболее распространённый — найпоширеніший, наибо-лее уважаемый — найповажніший, найшанованіший і тільки наиболее посещаемый — найбільш відвідуваний* [4: 284]. А в окремих випадках складена форма взагалі неприйнятна. Однак завдання у вправі 301 [11: 166] передбачає: *[д]о поданих прислівників доберіть антоніми й утворіть від них просту і складену форми вищого ступеня порівняння*. Принагідно варто зазначити, що цю настанову сформульовано вкрай невиразно — від чого ж слід утворювати просту і складену форми ви-

зкого ступеня порівняння? Від поданих прислівників чи від дібраних антонімів? Щоправда, тут справу рятує наведений зразок. Але далі перед виконавцем вправи постає нездоланне завдання. Серед поданих прислівників є слово *багато*. Зрозуміло, що антонімом до нього буде *мало*. А от як утворити складену форму вищого ступеня порівняння від слова *мало* — *більш мало* чи *менш мало*? Адже, повторю, в підручнику жодних застережень щодо обмеженості вжитку складеної форми нема. Цікаво знати, чи траплялося авторам підручника послуговуватися подібними граматичними витворами в повсякденному житті? Скажімо, прохати: "*Дайте мені, будь-ласка, менш мало цукру*" або "...*більш мало цукру*"! Але якщо у випадку авторів це особисті проблеми, то у випадку школярів таке вправління не те що не навчає мови, а, навпаки, притлумлює у дітей її природне чуття, оперте на здоровий глузд і властиве цілковитій більшості людей.

У цьому підручнику української мови наведено такий розмаї активних дієприкметників, що на нього не натрапиш і в мові возного з "Наталки-Полтавки". Наприклад, *відцвітаючий* [11: 104], *пишущий, читаючий, плаваючий* [11: 106], *працююча, танцюючі* [11: 107] і навіть *перемігший* [11: 106]. Щоправда, зазначено, що активні дієприкметники теперішнього часу рідковживані. І якщо йдеться про особу виконавця дії, слід послуговуватися описовими формами [11: 110]. Проте автори самі ж не дотримуються власних порад. Наприклад, пишуть *намір діючої особи* [11: 54].

Вправа 191 [11: 107 — 108] подає уривок з твору М. Коцюбинського, в якому немає жодного активного дієприкметника теперішнього часу. Натомість ужито дієслова *що чорніє, що сплять, що мріє* (їх у вправі виділено). Загалом, наведено уривок слушно — звідси видно, що такий визнаний майстер слова як Коцюбинський обійшовся в тому випадку без активних дієприкметників. А от одне із питань до вправи (*Чи можна виділені дієслова замінити на активні дієприкметники? Чому?*) породжує більше нових питань, аніж відповідей. Зважаючи на те, що в попередній вправі 188 було запропоновано утворити активні дієприкметники теперішнього часу від дієслів *зеленіють, сплять, думають* тощо, таке питання передбачає ствердну відповідь. Та й саме формулювання видається некоректне. Замість того щоб питати чи можна, варто було б спитати *чи доцільно*, адже ж у мові є багато такого, що можна, але не доцільно. Ще краще було б запропонувати учням порівняти цей уривок з твору Коцюбинського з уривком із якогось сучасного канцелярського, наукового чи публіцистичного тексту з усілякими *вищестоящими, виконуючими, законотворчими, енергозберігаючими, взаємодіючими, господарюючими, зникаючими, самотрущими* і т. п. Та й поцікавитися в дітей, який з уривків більшою мірою, на їхню думку, відповідає природі української мови. А так то маємо, що вже зі шкільної лави людей привчають найкращі зразки українського слова "приводити у відповідність" до сумнівних стандартів "зближення і злиття мов".

У підручнику (С. 54) зазначено: *"Дієслова минулого часу недоконаного виду можуть означати майбутній час, щоб підкреслити ймовірність наміру діючої особи. Наприклад: Христіно Іванівно, ми пішли (О. Корнійчук). Правильність такого твердження щодо української мови викликає певні сумніви. Аби воно виглядало переконливіше, авторам варто було б навести приклад з якогось авторитетнішого за соцреаліста О. Корнійчука джерела. Адже у вуличному суржикові можна вишукати чимало екзотичного. Приміром, столичні кондукторки зазвичай закликають пасажирів: "Оплачуємо проїзд!" (у розумінні "сплачуйте за проїзд!"). Проте не конче заносити подібний матеріал до підручника літературної мови як новий вид творення наказового способу дієслів, для значущості проілюструвавши його цитатою з доробку В. Сердючки.*

Отже, автори цього підручника державної мови незалежної країни без будь-яких вагань не просто щонайширше послуговуються "наробками", яких навіть у розпал доби "благодетельного впливу мови старшого брата" у серйозніших джерелах за українські не сприймали, а ще й "відмивають" їх. До того ж учні засвоюють як норму примітивний, зсуржикований стиль письма. Адже за нормальних обставин підручник — це зразок, сукупність бездоганних текстів. Звісно, багато з наведених "наробок" належать не авторам підручника особисто, а містяться в ілюстративному матеріалі. Проте для учнів, основних дійових осіб процесу навчання, це справи не міняє — їх навчають української мови за підручником, який аж ніяк не бездоганний.

Годі оминати увагою й іншу книжку: *Мовчан Раїса Валентинівна. Українська література: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів* [10]. Добір матеріалу тут не може викликати нарікань — він на належному рівні. Але кількість різного роду хиб у поясненнях та примітках, тобто текстах, що власне й належать авторці видання, привертає увагу. То більше, що йдеться про підручник з літератури.

Чимало пояснень слів неправильні, або ж не точні. Трапляються просто комічні випадки. Наприклад, примітку "[*m*]ореадор (*матадор*) — основний учасник бою биків" [10: 148] не можна розтлумачити інакше як те, що тореадор власне і є одним із биків. Інша неточність — з пояснення "[*p*]апуасик, папуас — представник племені, що населяє острови Меланезії" [10: 168], можна зрозуміти, що, йдеться про якогось дипломата. Чи не простіше було б сказати, що папуас — корінний мешканець Меланезії (островів у західній частині Тихого океану)?

Не можна вважати задовільним й таке пояснення: *"Бильце — бічна стінка чогось"* [10: 163]. По-перше, стінка це аж ніяк не поруччя, невисока огорожа чи бічні опори, як пояснює це слово тлумачний словник [1: 49]. По-друге, у словнику йдеться про бильця, тобто цей іменник подано в множині. І справді, чи можна уявити собі огорожу (нехай стінку), що складається з одного лишень бильця?

"Дон — річка на сході від України, протікає на території Росії" [10: 30] — ще одна недоладна примітка. Окрім стилістичної незграбності (краще було б: "Дон — річка на схід від України, протікає територією Росії"), з такої примітки годі збагнути, чому ж, власне, Павло Чубинський пише про Дін у гімні "Ще не вмерла Україна". А якщо причина цього незрозуміла, то на такій же підставі можна було б згадати ще й, наприклад, Лімпопо — "річку на півдні від України, протікає на території Ботсвани, Зімбабве, ПАР і Мозамбіку". Тому чи не доцільніше пояснити шестикласникам, що *річка Дін (Дон) — це південно-східна межа земель, заселених українцями?*

Пояснення "[с]трянчий — адвокат, захисник обвинуваченого в суді" [10: 198] хибне. Огріх, здавалося б, неістотний — це слово давно вийшло з активного вжитку. Проте ця "дрібниця" спантеличує учнів, не дає їм змоги зрозуміти суті байки Леоніда Глібова "Щука". Адже обороняти підзахисного — це прямий обов'язок адвоката. Хто ж йому може за це дорікати? Інша річ *стрянчий*, тобто службовець суду, — особа буцімто нейтральна. А саме його крутість і спричинило кривосуд, що й становить основу байки.

Хідник — це не сходи, як пояснено в підручнику [10: 132], а **тро-туар** [1: 1344]. Тлумачення слова *всовіщати* (намагатися викликати докори сумління, спонукати до каяття [1: 1304]), аж ніяк не передбачає елемент примусу, як це пояснено в підручнику — *змушувати покаятися* [10: 212]. *Лабіринт* не конче мусить бути палацом, як це стверджувало в одній з приміток [10: 134]. *Прейскурант* — не *перелік чого-небудь* [10: 97], а перелік саме цін на крам чи послуги (тобто *цінник*). Пояснення "*Репродуктор (гучномовець) — радіопристрій*" [10: 219] дуже неточне, адже усіляких радіоприладів є безліч. Його варто було б викласти як "*Репродуктор — гучномовець (радіоприлад, що підсилює гучність звуку)*".

Деякі слова пояснено за принципом "чув дзвін, та не знаю де він". Приміром, твердження "*[р]ізниця — м'ясна крамниця*" [10: 204] правильне. Однак у тому конкретному випадку йшлося про *приміщення, де забивають худобу й птицю, бойню*. Аналогічно "*[п]апуша — пачка*" [10: 211], але ж у тому тексті мають на увазі в'язку тютюну і ніщо інше.

Пояснення "*паламар — вид церковного дзвону*" [10: 215], найвірогідніше, правильне. Однак це значення переносне й настільки рідко-вживане, що його не містить жоден з тлумачних словників. Отож, у підручнику було б доречно спочатку навести основне значення цього слова (*особа, що допомагає священникові під час богослужіння*), далі зазначити, що в цьому випадку його вжито переносно, після чого подати це переносне пояснення.

Як наслідок такого недбальства, учні не просто засвоюють хибні або ж неточні значення слів, а ще й твердо переконані в правильності таких значень, адже вчитали таке в підручникові з української літератури.

Дивують наявні в підручнику випадки елементарної неграмотності. Наприклад, під ілюстрацією на стор. 57 зроблено підпис "Картина намальована Лесею у 1893р.". Передусім, у цьому реченні пропущено кому. За таке учневі знизили б оцінку щонайменше на бал. Невже ж ця пеня не стосується численного гурту творців підручника — "людей письменних і друкованих"? До того ж стилістично правильно було б, вочевидь, написати: "Картина, що її намалювала Леся 1893-го року" чи "Картина, яку намалювала Леся 1893-го року". Адже намальовано картину не Лесею, а пензлем. Загалом, за найменшої нагоди авторка вдається до конструкцій у пасивному стані: "П'єси ставляться сучасними театрами" [10: 176], "Його вірші друкуються" [10: 30]. Мабуть, щоб надати текстові більшої "вченості" та "вагомості". З цим ще можна було б змиритися в якомусь канцелярському писанні, але в підручникові, який навчає красного письменства, — ні.

Авторці підручника літератури власне й бракує творчого підходу до форми викладу інформації. Як у формально правильних реченнях "Грот — печероподібна заглибина" [10: 174] чи "Рослина з мечеподібними листками" [10: 10] (хоч у словниках — *мечоподібний*). Справді, так написано в тлумачних словниках, виданих за часів "зближення і злиття мов", і які з дрібними змінами перевидають у незалежній Україні. Однак чи не доречніше у першому випадку дібрати до російського *печероподобный* (якщо авторка мислить російською) будь-який з таких українських відповідників: *печеруватий, нірковатий, ніркуватий*? Чи й просто сказати, що *грот* — *невелика печера з широким входом*. Відповідно й у другому випадку краще вжити не *мечеподібний*, а *мечастий, мечуватий, мечикуватий, на взір (у формі) меча, як меч*. Адже де, як не в підручнику української літератури, учням мали б прищеплювати навичку автоматично рафінувати "кострубату" писанину? А такої чимало, зважаючи на повсюдність явища, коли автор, пишучи українською мовою офіційні, наукові, публіцистичні чи художні тексти, мислить російськими канцелярськими штампами.

Безперечно, що найнижча якість із розглянутих тут навчальних матеріалів у підручника з англійської мови: *Карп'юк Оксана Дмитрівна*. Англійська мова: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів [8]. Дуже важко повірити, що до його створення було залучено осіб, для яких англійська мова рідна. Ба більше, фахівців з її викладання (як про це зазначено на стор. 2). Адже навряд чи для англійських рідномовців *тапе* (грива) — це те саме що й *пате* (кличка, ім'я), аби вживати одне замість іншого, як це зроблено в підручнику [8: 163]. Однак зосередьмося на вадах української частини підручника.

Здебільшого, йдеться про речі елементарні, тому незбагненно, як закралися помилки такого роду. Зокрема, з якогось лиха авторка пише *кілометр* [8: 181], а *Європейський* [8: 178] і *Сусідній* [8: 183] пише посеред речення в загальних назвах з великої літери. Вона,

вочевидь, не здогадується про існування в українській абетці літери Г, тому й за жодних обставин її не вживає, а пише *Гудзик* [8: 175], *грунт* [8: 180] тощо. На С. 185 після слова *дарувати* треба поставити кому, а не крапку; а на С. 189 (після *Ласкаво просимо.*) — знак оклику, а не крапку. Також надруковано: *Американського Корпусу Миру* [8: 2], хоч має бути: *Американського корпусу миру*.

У давальному відмінку однини іменників чоловічого роду другої відміни в підручнику вживано тільки закінчення **-у (-ю)**. Приміром, в одному лишень реченні маємо *доктору, експерту, методисту, спеціалісту, волонтеру* [Там само]. З погляду граматичної культури такі конструкції не можна вважати за правильні. Тому українська літературна мова надає перевагу формам на **-ові, -еві**, [12: 97]. Принагідно, не зрозуміло, навіщо послуговуватися варваризмом *волонтер*. Чи не можна було б сказати *доброволець* чи *охотник*?

Незрозуміла й доконечна потреба авторки пояснювати матеріал канцеляризмами. Наприклад, незграбне *яка мала місце у минулому* [8: 104] доцільно замінити на природне *що пройшла, що відбулася, а продовжує тривати* [8: 22, 104] — на *триває*.

Чимало клопоту авторці (чи, швидше, читачам її твору) завдала й транслітерація українських імен англійською мовою. Приміром, надруковано *Chrystyna* (тобто *Чристина*) [8: 4] і на тій же сторінці *Christina* (*Чрістіна*). Хоч мало би бути *Khrystyna*⁴. Якщо йдеться саме про українські імена, то краще писати *Mariya, Nataliya* а не *Maria, Natalia* [8: 5]. Годі також збагнути, чому підручник заохочує українських дітей переінакшувати свої імена на англійський манір, "по-модньому", себто *Terry* а не *Taras, John* а не *Ivan* [8: 4]. Як на мене, в цьому є щось жалюгідне й принизливе. Окрім того, доволі дивно почути серед українських імен такі як *Tolik, Zhenia* [8: 5], чи *Misha* [8: 150, 151].

Дивують і помилки в правописі географічних назв України. Зокрема, надруковано — *Carpethian* [8: 175], *Dneeper* [8: 177]; хоч має бути — *Carpathian, Dnieper*. До того ж, повсюдно в тексті вживано назву ріки в її українській формі — *Dnipro* (напр., С. 92), а в словникові — у традиційній (щоправда, з помилкою — *Dneeper* [8: 177]). Ребус заскладний як на дванадцятирічних дітей.

Не бездоганно виглядає й відтворення деяких англійських географічних назв українською — *Стоунхендж* [8: 68], *Уїмблдон* [8: 190]. Чи не логічніше було б обійтися без посередництва третьої, зайвої в цьому разі, мови — *Стоунгендж, Вімблдон*? То більше, що й чинний український правопис дає для цього підстави: "h передається літерою г" [13: 118 — 119]; "Англійське w у власних назвах передається звичайно через в: *Вашингтон, Вебстер, Веллінгтон...*" [13: 124].

⁴ Тут і далі напівжирним курсивом подаємо, як мало би бути правильно.

Для авторки значні труднощі становить і переклад. Зокрема, вона пропонує дуже спрощений підхід до перекладу англійських модальних дієслів, що виражають обов'язок, потребу і т.п. Два різні модальні дієслова *must* і *have to* (тут же таки треба було розглянути ще й *should*) перекладено лишень одним українським словом — **повинен** [8: 14]. Однак українська мова (на відміну від російської) має більше форм на цей випадок і, відповідно, спроможна передати більше відтінків. Це ще й **мусити** та **мати**: "Просили — не хотів, казали — **мусив**." (Номис); "Іде шляхом молодиця, **мусить** бути з проші." (Т. Шевченко); "Ось слухайте, щось **маю** вам сказати." (Є. Гребінка); "Що **маємо** робити? Як **маємо** бути? Де його шукати маємо?" (Марко Вовчок)⁵. Отож, підручник не доносить цього важливого нюансу до учнів, обмежуючи в такий спосіб їх знання як англійської, так і української мови. То більше, механічно прищеплює і культивує на ґрунті української мови прогалини, властиві мові російській.

Наводячи переклад з англійської мови на українську, авторка чомусь часто воліє скористатися суржи́ком чи варваризмами, хоч опанування такого знання не входить до шкільної програми. З цього випливає, що вона не завдала собі клопоту подивитися в англо-українські словники (про посібники з культури української мови годі й казати), а послуговувалася лишень англо-російськими чи імпровізувала самотужки. До того ж трапляються помилки і в англійській частині. Зокрема, надруковано: *aunt* — **тьотя** [8: 174] (має бути **тітка**); *column* — колонка [8: 176] (**стовпець (таблиці), шпальта (газети); колона**); *Easter* — Пасха [8: 178] (**Великдень**); *fond* — люблячий [8: 179] (**fond (of) — шанувальник, поціновувач (чогось), залюблений (у щось)**); *fool* — **дурачити когось** [Там само] (**to fool — дурити, водити за носа (когось); пустувати**); *to hang up the phone* — **вішати трубку** [8: 180] (**to hang up — класти слухавку (телефонну трубку)**); *the phone* видається зайвим, до того ж це явний американізм (а авторка намагається дотримуватися норм британської англійської). Надруковано: *at a quarter to* — чверть до [8: 185], має бути: **at a quarter to (eight) — за чверть (восьма година)**; *poster* — **постер** [8: 184] (**афіша, плакат**); *a sheet of paper* — **листок паперу** [8: 186] (**аркуш паперу**); *stick* — **палка** [8: 187] (**палиця**). На стор. 189 надруковано: *to turn off* — **виключати (вимкнути (радіо, прилад), погасити (світло))**; *to turn on* — **включати (вмикати)**; *up* — **вверх (угору, догори)**; *upstairs* — **наверх (угору, догори (сходами))**; *view* — 2. **точка зору (погляд (на щось), думка)**; *worker* — **робочий (робітник)**; *corner* — **кут** [8: 176] (**кут; ріг (будинку, вулиці)**); *false* — **невірний, неправильний** [8: 178] (**неправильний, хибний**); *applause* — **аплодисменти, оплески** [8: 174] (**оплески**); *butcher* — **м'ясник** [Там само] (**різник**); *examine* — **п. екзамен; в. 1. екзаменувати; 2. оглядати** [8: 178]. **Examine як іменник не вживають!** Тому слід розбити на два окремі гасла: **examination**

⁵ Приклади наведено за С. Караванським [7: 70].

(*exam*) — іспит, випробування, екзамен та *to examine* — 1. **екзаме-нувати, випробовувати**; 2. **оглядати**. Надруковано: *meal* — **прийом їжі, їжа** [8: 182] (**споживання їжі (харчу), харчування, трапеза**); *to have meals* — **приймати їжу** [8: 180] (**їсти, споживати їжу**); *to help about the house* — **допомагати по дому** [Там само] має бути (**допомага-ти на (в) господарстві**).

Чимало випадків, коли можна дібрати варіанти перекладу, що значно точніші або більшою мірою властиві українській мові, ніж на-ведені в підручнику. Зокрема, надруковано: *congratulate* — **поздоровля-ти; congratulation** — **поздоровлення** [8: 176]; (*congratulate* — **вітати, поздоровляти; congratulation** — **вітання, поздоровлення**). Надруко-вано: *It is getting dark* — **Темніє (Стає темно)** [8: 177]; (**Темніє, темні-шає, сутеніє, смеркає**); *fit* — **підходити** [8: 179] (**пасувати, надава-тися (на що)** (на відміну від підходити у розумінні (**наближатися**)). Замість: *following* — **наступний** [Там само] краще **подальший; такий** (на відміну від *next* — **наступний**); *hit* — **вдаряти, попадати в ціль** [8: 180] (**ударяти, поцілювати (влучати в ціль)**); *Hurry up!* **Поспіши!** [Там само] (**Поквапся! Поспішай! Швидше!**); *interview* — **п. інтерв'ю; v. брати інтерв'ю** [8: 181] (**п. інтерв'ю, співбесіда; v. брати інтерв'ю, провадити співбесіду**). ([*to do an interview* — **робити інтерв'ю** [8: 181] — цей вислів уживано в журналістському жаргоні, але він видається зайвим у словнику для учнів 6-го класу. Його повною мірою охоплює вислів **брати інтерв'ю**. На стор. 182 зустрічаємо: *luck* — **удача (та-лан, щастя)**; *mend* — **ремонтувати, штопати (церувати, латати, лагодити)**; *perpetw* — **племінник (племінник, небіж)**. Наступна стор. (183): *Miss* — **міс (панна, панянка, міс)**; *Mr* — **містер (Mr. — пан, до-бродій, містер)**; *Mrs* — **місіс (Mrs. — пані, добродійка, місіс)**; *Ms* — **пані (Ms. — пані, добродійка)**. Варто зазначити, що після слів *Mr, Mrs, Ms* не поставлено крапок, як цього вимагає англійський право-пис. Далі. На стор. 184 читаємо: *orange* — **апельсин (помаранча, апельсин)**; *outdoors* — **надворі, на свіжому повітрі (надворі, просто неба)**; *painting* — 1. **побілка (1. побіл; (дія) білення)**; *pancake* — **олад-ка (млинець, оладок)**; *parcel* — **посилка (посилка, пакунок)**; *paste* — **приємне проведення часу, розвага, гра (дозвілля, розвага)**; *ped- dler* — **вуличний рознощик товарів (мандрівний крамар)**; *vendor* — **вуличний торговець (торгівець, крамар)**. Також авторка зробила помилку в транскрипції цього слова. Наведені вище два слова (*peddler* і *vendor*) дуже близькі за значенням. Для учня 6-го класу досить за-своїти якесь одне з них.

Стор. 185. Надруковано: *prefer* — **віддавати перевагу (воліти, давати перевагу)**; *prince* — **принц (королевич, царевич, принц)**; *princess* — **принцеса (королівна, царівна, принцеса)**; *prize* — **приз (нагорода, приз)**; *repair* — **робити ремонт (лагодити, направля-ти)**; *to have/take a shower* — **приймати душ (С.186) (купатися під душем)**; *sightseeing tour* — **екскурсія по визначних місцях (екскурсія визначними місцями)**; *smart* — **розумний, нарядний (С.187) краще**

кмітливий; ошатний; suitcase — чемодан (валіза); surprise — сюрприз (несподіванка, сюрприз); стор. 188: trip — поїздка (поїздка, подорож, мандрівка); (с.189) wardrobe — шафа для одягу (шафа на одяг); wear — бути вдягнутим (бути вдягненим, бути вбраним); Наступна сторінка (190): wood — 1. дерево; 2. ліс (1. деревина; 2. ліс.); to work out — розробити (план) (опрацьовувати (план тощо)).

Отже, кількість найрізноманітніших (граматичних, стилістичних, пунктуаційних, лексичних) помилок дає підстави вважати цей підручник англійської мови [8] "сирим" напівфабрикатом. Нелегко зрозуміти, що зумовило потребу друкувати 140-тисячним накладом цей дефектний продукт, адже в Україні вже створено чимало гідних матеріалів з англійської мови для школярів.

Спробуймо з'ясувати причини такого невтішного стану. Варто відзначити, що попри критику, часто справедливу, радянської системи освіти вона таки забезпечувала належний рівень грамотності навчального матеріалу (зрозуміло, відповідно до тодішніх мовних норм). Зі свого досвіду можу стверджувати, що відшукати помилку в книжці видавництва "Радянська школа" (1970 — 80-ті рр.) була подія небуденна. Тому мусимо визнати, що вкрай низький рівень мовної культури шкільних підручників — це проблема, що (як не дивно) виникла й набула загрозливих вимірів уже за часів незалежності України.

Щоб з'ясувати механізм, як потрапляє така продукція на парти наших учнів, розгляньмо усі ланки процесу творення підручника. Хоч це породжує більше питань, аніж дає відповідей. Здебільшого (не маю наміру робити якихось огульних закидів), рівень володіння українською мовою осіб, що пишуть підручники для середньої (та й вищої) школи, недостатній для такої роботи. Звісно, можна відшукати безліч причин цього та понарікати на лиху долю. У нашому випадку важливіше інше — чому автор замість того щоб двічі, тричі перевірити речі, які викликають сумнів, в авторитетних джерелах дозволяє собі "відсебеньки"?

Водночас, елементарний характер багатьох згаданих помилок (їх просто не може зробити людина, яка має бодай "зелене" поняття у цій галузі) дає підстави допускати, що в багатьох випадках основний обсяг роботи виконували не "офіційні" автори, а якісь треті особи, скажімо студенти цих таки ж авторів. Звісно, марно сподіватися, що хтось перетрудиться, виконуючи чужу роботу, та ще й, найвірогідніше, на дурняк.

Самозрозуміло, що Міністерство освіти і науки України (МОН) має на цій стадії творення підручника найменші можливості впливати на процес. Але далі згубний вплив чинника несумлінності авторів можна і треба зводити нанівець. І тут не придумаєш чогось нового — усю процедуру забезпечення належної якості книжок випрацьовано впродовж століть. Чому ж не діє це забороло проти потоку халтури у випадку українських шкільних підручників? Чому

рецензенти, перша ланка цього "фільтру", дуже часто й уперто не помічають явних дурниць і рекомендують таке до друку? Адже, здебільшого, це особи з науковими ступеннями, їх завжди більше як один, і вони мали б у жоден спосіб не залежати один від одного чи від авторів.

Це ж стосується й до відповідальних працівників МОНу та пов'язаних з ним структур. Скажімо, існує *Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України*, а в ньому — відділення змісту дошкільної та загальної середньої освіти й відділення навчальної, методичної та наукової літератури. Цей інститут несе пряму відповідальність за якість шкільних підручників, адже до напрямків його діяльності належить "[р]озробка і підготовка до видання підручників, посібників, методичних рекомендацій, іншої навчально-методичної літератури...", "[о]рганізація незалежної експертизи рукописів навчальних книг комісіями відділення вищої освіти Науково-методичної Ради МОН, науково-методичне та нормативне забезпечення діяльності комісій" та "[в]ивчення передового педагогічного досвіду, впровадження новітніх методів і технологій навчання та виховання, моніторинг результатів впровадження" [6]. Чи впоралася згадана структура зі своїм прямим завданням в розглянутих випадках? Як змогли підручники сумнівної якості перемогти в конкурсі та просочитися через нібито сувору процедуру експертизи, багатьох стадій добору, оцінювання та ще й "моніторингу"?

Однак останнє слово в цій справі належить таки безпосередньо МОНу — адже саме воно рекомендує підручники для використання в школах України. Варто зазначити, що кожен зі згаданих тут підручників має відповідний лист-рекомендацію. До того ж у складі міністерства функціонує *Департамент загальної середньої та дошкільної освіти*. До його завдань, зокрема, належить "[к]онтроль за реалізацією державної політики в галузі загальної середньої... освіти". Він, серед іншого, "[о]рганізовує вивчення... якості загальної середньої... освіти", "[в]проваджує у практику роботи освітні та наукові програми відродження і розвитку національної культури, української мови..." та "[з]апроваджує в навчальних закладах нові освітні програми, педагогічні новації і технології..." [5]. Логічно запитати, якої ж якості знань та відродження української мови й культури можна сподіватися, якщо вчитель побудує навчальний процес виключно на згаданих вище підручниках? Чому ж структурні підрозділи департаменту — відділ дошкільної, початкової та спеціальної освіти, відділ природничо-математичної та технологічної освіти, відділ суспільно-гуманітарної освіти, сектор сприяння освіті рідною мовою — не виявили належного інтересу до підручників? Зокрема, в процесі ухвалення листів-рекомендацій?

Отже, й загалом Міністерство освіти і науки України як орган, який опікується важливою державною справою — готуванням і випуском шкільних підручників, упродовж останніх років виконува-

ло це завдання незадовільно. До того ж проблема ця загальновідома, про неї писано й казано вже чимало. Однак ситуація, коли державним коштом друкують гори дефектного матеріалу та ще й на ньому "навчають" цілі покоління громадян цієї держави є, щонайменше, незрозуміла. Тому міністерство мусить без зволікань ужити належних заходів, аби покласти край такому ганебному становищу. Задля цього треба щонайменше:

1. Залучити до роботи авторів, рецензентів, редакторів, коректорів, експертів тощо належної кваліфікації. Хай там як, але з понад сорока шести мільйонів мешканців країни таки можна вишукати людей, які пристойно володіють її державною мовою. Навіть якщо за їхню роботу сплатити згідно з високими розцінками, це все одно становитиме лишень мізерну частку загальних витрат на підготування і друк кількасот тисяч примірників підручника.

2. Забезпечити відповідний і своєчасний (тобто ще задовго до того, як вони потраплять до учнів) контроль за якістю підручників. Зокрема, треба запровадити практику особистої відповідальності за якість підручників осіб, причетних до їх створення та впровадження. Стосовно авторів і рецензентів цього можна домогтися, якщо міністерство вестиме особові справи таких фахівців. Сюди, серед іншого, вносять відомості про хиби підручників, над якими вони працювали. Слід передбачати й певну межу, після якої від послуг несумлінних авторів та рецензентів належить відмовлятися. Необхідно також забезпечити передавання таких відомостей у Вищу атестаційну комісію України, щоб їх використовували в процесі атестування цих науково-педагогічних кадрів.

Щодо службовців МОНу (в тому числі й Інституту інноваційних технологій і змісту освіти) практика особистої відповідальності полягатиме в закріпленні конкретних осіб як відповідальних за належну якість конкретних підручників із визначенням обсягу їх прав і обов'язків для досягнення цієї мети. Слід установити, що у випадку незадовільної якості підручника відповідальна особа не тільки підлягає дисциплінарному стягненню, але й зобов'язана відшкодувати частину збитків, заподіяних унаслідок публікації дефектного підручника. Зрозуміло, що повне відшкодування збитків неможливе, оскільки вони полягають, насамперед, у прогалинах та спотворенні знання учнів і тільки частково в розтринькуванні державних коштів на друкування низькоякісної продукції.

3. Вельми дієвим важелем могла б стати позавідомча експертиза підручників на предмет їх мовної правильності. Схвальний висновок такої експертизи — неодмінна передумова використання підручників у навчальних закладах. Найкраще з цим міг би впоратися Інститут української мови Національної академії наук України. Така робота не суперечить профілеві цієї академічної установи, але перешкоджати їй може відносно невелика "потужність" інституту та пріоритетність інших напрямків діяльності. Тому Інститут української мови

має виконувати не увесь обсяг роботи, а радше правити за осередок, що об'єднує, спрямовує й узгоджує працю мережі експертів, а також виконує роль "остаточного арбітра" для розв'язання суперечок. Таку мережу можна створити за доволі короткий час, як, скажімо, у 1920-х рр. сформували мережу кореспондентів для укладання українських словників. Основні вимоги до експертів — це фаховість, точність і неупередженість, а не наявність наукових ступенів, обіймання певних посад чи членство в певних громадських організаціях. Анонімність — важливий складник роботи (де це можливо): автори не знають, хто провадить експертизу їхніх підручників, а експерти не знають, чю роботу вони оцінюють.

4. І, нарешті, не варто нехтувати, ще один підхід. Оскільки часто йдеться про помилки елементарні, виявити їх цілком спроможні й самі учні. Якщо не спрацьовують інші способи зарадити цьому лихові, то міністерство могло б, принаймні, оголосити серед школярів конкурс "Знайди помилку в своєму підручнику!" та подбати про заохочування переможців і широке висвітлення перебігу конкурсу у відомчій пресі та інших ЗМІ.

Отже, проблема мовної правильності шкільних підручників набула гостроти. Значна кількість помилок мовного й фактичного характеру є не виняток, а їх прикметна риса. Проте Міністерство освіти і науки України може докорінно покращити становище, впровадивши систему відповідних заходів та залучивши до цієї справи Інститут української мови НАН України й зацікавлену громадськість.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: Близько 250000 слів та словосполучень / В. Т. Бусел (уклад, і голов. ред.). — К.; Ірпін, 2007. — 1736 с.
2. *Вихованець Іван*. Не з точки зору // Українська мова. — 2006. — №1. — С. 56.
3. *Ганич Д. І.; Олійник І. С.* Російсько-український словник. — К., 1979. — 1012 с.
4. *Головацук С. І.* Російсько-український словник сталих словосполучень. — К., 2001. — 640 с.
5. Департамент загальної середньої та дошкільної освіти // Структура Міністерства освіти і науки України. 2008. — <http://www.mon.gov.ua/main.php7query=education/average/department>
6. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України // Структура Міністерства освіти і науки України. 2008. — <http://www.mon.gov.ua/main.phpVquery=education/higher/center/provision>
7. *Караванський С.* Секрети української мови: Наук.-попул. розвідка з додатком словників репресованої та занедбаної укр. лексики. — К., 1994. — 152 с.
8. *Карп'юк О. Д.* Англійська мова: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Тернопіль: Вид-во Астон, 2006. — 192 с.
9. *Крижановський О. П., Хірна О. О.* Історія середніх віків: Підручник для 7-го класу загальноосвіт. навч. закладів. — Львів: Оріяна-Нова, 2007. — 272 с.
10. *Мовчан Р. В.* Українська література: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2006. — 240 с.
11. *Рідна мова: Підручник для 7 кл. загальноосвітніх навчальних закладів / М. І. Пентилук, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич, С. А. Омельчук.* — К.: Освіта, 2007. — 288с.
12. *Сербенська О., Редько Ю., Федик О.* Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. — Львів, 1994. — 152 с.

13. Український правопис / НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови / Є.І.Мазніченко (ред.). — К., 2008. — 288 с.

Vasy! Nepyivoda

LANGUAGE IN TODAY'S SCHOOL TEXTBOOKS: NOTES FROM A PARENT

The article analyses the quality of Ukrainian language used in the current school textbooks. Issues which emerge as the main contributors to the poor quality of the language in these books are: authors' negligence; de facto domination of the soviet doctrine of making the norms of Ukrainian language subservient to Russian; the lack of implementing selection and control mechanisms. The paper offers some practical suggestions on improving the process of textbook preparation.

Key words: school textbook, language correctness, Ministry of Education and Science of Ukraine, personal responsibility, external expertise.

Відомі постаті про мову

...А діло в тому, що ще Єкатерина І звеліла професорам Києво-Могилянської академії вимовляти свою книжкову мову на російський спосіб... і вийшла з киево-української мови – російська. Вона на простий спосіб присвоїла нашу вироблену мову собі... та й годі.

Іван Нечуй-Левицький

Лист до Михайла Грушевського

Відомі постаті про мову

Галицька народна мова і теперечки вже стара, як і північно-чернігівська та поліська. Там скрізь повно архаїзмів. Бокль казав правду, що усяка старовина та давнина зберігається найдовше в горах та лісових місцях. Оце і язикова давнина збереглася непорушно на краях – в Карпатах та в поліських болотах та лісах, де люде мало єднаються між собою й рідко бачаться і недалеко заходять та бувають. Кажуть, що на Кавказі що десяток сіл, то й інша мова або підмова. Нам зовсім-таки не треба вважати на ці далекі закутки, де ще животіють стародавні форми, як-от в Галичині: *найславнійший, ййду, пійшов, ййшов* /не викинуто кореня *йй*, *ййди, хутчій, скорій, мерщій, пійшов* /в нас – *хутчі, мерщі, далі, на далекий, йй, на ній*... На Правобережній Україні ці усі важкі тягучі форми одкинуті.

Іван Нечуй-Левицький

Лист до Івана Луценка.